

تحلیل صوری و محتوایی نقاشی‌های دیواری حمام‌های گنجعلی خان کرمان و مهدی قلی بیگ مشهد

چکیده

حمام در فرهنگ ایرانی کارکردهای فرهنگی و اجتماعی جالب توجهی دارد. همواره محلی برای اجرای آیین و سنن بسیار، نشر اخبار، نقل داستان‌های ملی و اساطیری و روایت‌های عامیانه بوده است. این مفاهیم و رسوم در قالب نقاشی بر دیواره‌های برخی از حمام‌های تاریخی هنوز روایتگر این داستان‌ها هستند که بخشی از تاریخ هویت قومی این سرزمین است. حمام‌های گنجعلی خان کرمان و مهدی قلی بیگ مشهد مربوط به دوره صفوی، با نقاشی‌های دیواری قاجاری، شایسته تأمل و قیاس هستند. هدف پژوهش حاضر، مطالعه بصری و موضوعی نقاشی‌های دیواری در سردر و سربینه دو حمام گنجعلی خان و مهدی قلی بیگ است و به دنبال تحلیل و تطبیق دیوارنگاره‌ها از نظر موضوعی و عناصر بصری آن است. جمع‌آوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و به‌ویژه بر عکاسی میدانی استوار شده است. یافته‌ها نشان از آن دارد که در دیوارنگاره‌های دو حمام مذکور، نقاش، صحنه‌های اسطوره‌ای و خیالی، داستان‌های ادبی و عاشقانه، رویدادهای واقعی زندگی مردم کوچه‌بازار، پهلوانان، موجودات خیر و شر را به صورت نمادین نقش زده است و آیین حاکم بر فرهنگ عامه را به صورت شفاهی برای مردمان نقل کرده است. نقاشی‌های سردر حمام کرمان به دلیل وحشت ایجاد شده در دوره قاجار، بیشتر نمادین بوده، اگرچه نقاش با زیرکی آیین پهلوانی در بین مردم و اعتراض آنها را به تصویر کشیده است. در سربینه حمام مشهد اندکی صریح‌تر موضوعات به تصویر کشیده شده که کتیبه‌های مذهبی، ورود به جهان تکنولوژی و بازنمایی محلات شهری، تردید در پذیرش پوشش غربی در این زمره‌اند. می‌توان گفت اوضاع اجتماعی در حمام مشهد با صحنه‌های بیشتری تصویرگری شده است.

واژگان کلیدی: حمام گنجعلی خان کرمان و مهدی قلی بیگ مشهد، نقاشی دیواری، عناصر بصری و موضوعی.

علیرضا شیخی

استادیار، گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
a.sheikhi@art.ac.ir

اکرم پیله‌چیان

کارشناسی ارشد نقاشی، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.
akrampilechian@ymail.com

فاطمه زحمت‌کش

کارشناسی ارشد نقاشی، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.
Mahshid70@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹-۰۶-۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹-۰۸-۲۵

1-DOI: 10.22051/pgr.2020.32846.1079

مقدمه

بصری و موضوع نقاشی‌ها و همچنین تطبیق دو حمام از لحاظ بصری، پژوهشی صورت نگرفته است.

پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهش‌های متعددی در حیطه مرمت و معماری و بررسی موضوعات اجتماعی درباره دو حمام گنجعلی‌خان و مهدی‌قلی بیگ انجام شده است که می‌توان به مقاله علیرضا شیخی و مینا دشتبانی (۱۳۹۷) با عنوان «خوانشی بر نقاشی‌های دیواری حمام مهدی‌قلی بیگ مشهد» اشاره کرد که به مطالعه نقش حاکمیت، عناصر اجتماعی در خلق نقاشی‌های سرپینه حمام مهدی‌قلی بیگ پرداخته‌اند. وحیده جلال کمالی و حمیدرضا محبی (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان «هنر نقاشی روی آهک بر سردر حمام گنجعلی‌خان کرمان» تنها به توصیف هنر نقاشی آهک بر سردر حمام گنجعلی‌خان کرمان پرداخته‌اند. هادی شبلی (۱۳۹۶) در مقاله خویش با عنوان «مطالعه مقایسه‌ای حمام‌های گنجعلی‌خان و ابراهیم‌خان کرمان از لحاظ فرم معماری، شیوه ساخت، عملکرد و تزئینات» به بررسی و مقایسه کیفیت ساخت دو حمام گنجعلی‌خان و ابراهیم‌خان پرداخته است. وحیده جلال کمالی (۱۳۹۵) در پایان‌نامه خویش با عنوان «مطالعه تطبیقی نقاشی‌های روی آهک حمام گنجعلی‌خان کرمان و حمام مهدی‌قلی بیگ مشهد با رویکرد شمایل‌شناسی» به مطالعه تطبیقی بر روی نقاشی‌های روی آهک حمام گنجعلی‌خان کرمان و حمام مهدی‌قلی بیگ مشهد با رویکرد شمایل‌شناسانه پرداخته، اما هیچ اشاره‌ای به عوامل اجتماعی نکرده است. الهه پنجه‌باشی (۱۳۹۴) در مقاله خویش با عنوان «مطالعه دیوارنگاره‌های حمام مهدی‌قلی بیگ مشهد در دوره قاجار» به مطالعه و بررسی دیوارنگاره‌های حمام مهدی‌قلی بیگ در دوره قاجار پرداخته است. شهره جوادی (۱۳۸۷) در مقاله خود با عنوان «بررسی و تحلیل تزئینات معماری «مجموعه گنجعلی‌خان» شاهکاری از هنر عصر صفوی در کرمان» به بررسی و تحلیل تزئینات معماری و همچنین یافتن نقش‌ها و نمادهای استثنایی و بدیع که به واسطه ارتباطات تجاری وارد کرمان شده، در مجموعه گنجعلی‌خان پرداخته است. طاهره رستمی (۱۳۸۳) در مقاله خویش با عنوان «گزارش تصویری عملیات مرمتی حمام رضوی (شاه)» به تغییرات ایجاد شده و مرمت در بخش‌های مختلف حمام و لایه‌های نقاشی به دست آمده از ۱۳ دوره تاریخی پرداخته است. میترا کریمی (۱۳۸۳) در مقاله خود با عنوان «گزارش مستندسازی و مرمت نقاشی‌های سرپینه حمام

نظر به اهمیت نظافت در اسلام، تأکید بر حرمت و قداست آب و رعایت مبانی و احکام فقه شیعه، استفاده از حمام در زندگی مردم بسیار ضروری محسوب می‌شود. از سوی دیگر، فقط جنبه‌های پاکیزگی در این حمام‌ها مطرح نبوده است؛ زیرا، در تمامی ادوار و تمامی اقوام، حمام و اماکنی که برای شست‌وشو به کار گرفته می‌شده است، محل انجام دادن آئین‌ها، سنت‌ها، و رسوم زیادی نیز بوده است. از این رو حمام‌ها از جنبه فرهنگی و آئینی حائز اهمیت است. در گرما به‌ها، نقاشی‌های به یادگار مانده که بیان‌کننده فرهنگ، آداب و رسوم مردم در زمانه خویش است. از نمونه نقاشی‌های خلق شده در حمام‌های دوره صفویه و قاجار می‌توان به سردر حمام گنجعلی‌خان در کرمان و سرپینه حمام مهدی‌قلی بیگ در مشهد اشاره کرد. حمام گنجعلی‌خان در سال ۱۰۲۰ هجری قمری به دستور گنجعلی‌خان حاکم کرمان در عصر صفوی احداث شده است. این مجموعه در طی سال‌های ناآرامی اوایل حکومت قاجار و در حمله آغامحمدخان به کرمان، آسیب دید و طی سالیان بعد نیز به دلیل تغییراتی کاربری، در خطر نابودی قرار داشت که خوشبختانه در دهه‌های اخیر بازسازی شده است. حمام مهدی‌قلی بیگ از بناهای دوره صفوی است که مهدی‌قلی بیگ، میرآخورباشی شاه‌عباس صفوی، آن را وقف کرده و تا ۱۳۶۹ هجری شمسی به عنوان حمام از آن استفاده می‌شد. در سرپینه حمام، نقاشی دیواری مشاهده شد که دارای ۲۸ لایه است که ۱۳ لایه از آن دارای نقوش تزئینی است. نقوشی با مضامین و موضوعات اسطوره‌های ایران و شاهنامه، صورفلکی، صحنه‌های عامیانه و افسانه‌ها و نقوش گیاهی و جانوری است. نگارندگان در این پژوهش، به تحلیل و تطبیق عناصر بصری و موضوعی نقاشی‌های موجود در دو حمام مذکور پرداخته‌اند. پرسش بنیادین پیش روی این جستار، در چیستی موضوعات و عناصر بصری نقاشی‌ها و تطبیق نقاشی‌ها از نظر دسته‌بندی موضوعی نقاشی است. اهداف تحقیق شامل تحلیل و بررسی بصری نقاشی‌های حمام گنجعلی‌خان و مهدی‌قلی بیگ و مطالعه موضوعی دیوارنگاره‌های دو حمام در دوره قاجار است. در ضرورت تحقیق می‌توان بیان کرد که گرچه در مطالعات گذشته به بررسی ساختار و معماری بناهای حمام و توصیف و تحلیل اجتماعی نقاشی‌های دو حمام پرداخته شده، دسته‌بندی نقاشی‌های دیواری از منظر مطالعه عناصر

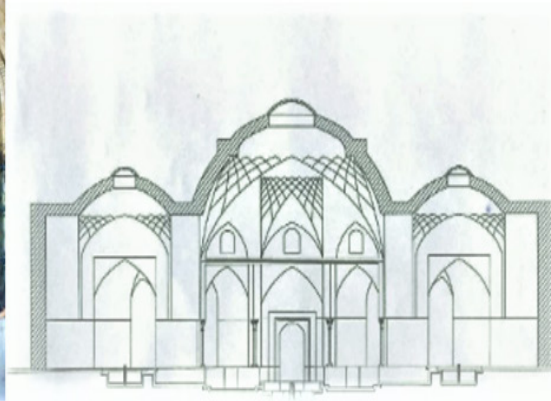
رضوی (شاه)» به مستندسازی مرمت نقاشی‌های سربینه حمام مهدی‌قلی بیگ و به شناخت بنا از لحاظ موقعیت و آسیب‌شناسی و مرمت نقاشی سربینه حمام اهتمام ورزیده است. آنچه نیازمند مطالعه است این است که گونه‌شناسی روشنی از تزئینات دو حمام، به خصوص تأثیرات فرهنگی، آئینی و فضای حاکم در دوره قاجار در این نقاشی‌ها انجام نشده است.

روش تحقیق

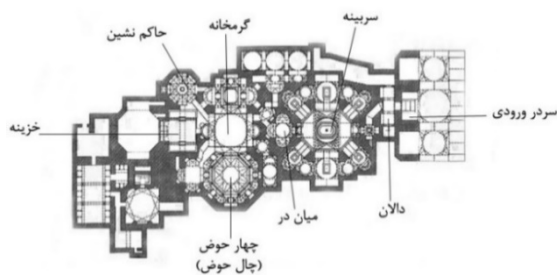
رویکرد پژوهش، کیفی بوده و ماهیت آن توصیفی، تحلیلی و تطبیقی است. نخست دو حمام گنجعلی خان و مهدی‌قلی بیگ معرفی و توصیف شده، سپس دسته‌بندی نقوش و عناصر بصری صورت گرفته است و در نهایت، تطبیق و مقایسه‌ای بین دیوارنگاره‌های دو حمام از لحاظ مطالعه عناصر بصری و دسته‌بندی موضوعی صورت گرفته است. گردآوری اطلاعات براساس مطالعات کتابخانه‌ای و به‌ویژه بر عکاسی میدانی استوار است.

معرفی بنای حمام گنجعلی خان

«حمام گنجعلی خان به دستور گنجعلی خان^۲ حاکم کرمان بنا شده و این مجموعه در ۲۶ اردیبهشت سال ۱۳۴۷ با شماره ۸۲۹ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.» (قیومی، ۱۳۷۸: ۵۳) «ورودی حمام در بازار جنوبی واقع است. معمار حمام و مجموعه استاد محمد معمار یزدی است (تصویر ۱). در ورودی حمام از طریق یک راهروی خمیده به یک هشتی کوچک و سپس به سربینه‌ای وسیع متصل می‌شود. سنگی و گرم‌خانه با کاشیکاری الوان، این حمام را در ردیف یکی از زیباترین حمام‌های تاریخی ایران قرار داده است.» (کیانی، ۱۳۹۰: ۱۹۱) «این گرمابه از سه بخش اصلی سربینه (رخت‌کن)، میان‌در و گرم‌خانه تشکیل شده است. (تصویر ۲). رخت‌کن (سربینه) بر تقسیم‌بندی اجتماعی عهد خود به شش غرفه تقسیم شده و هر غرفه مخصوص یک طبقه از مردم آن روزگار بوده و سادات و روحانیون و خوانین و اعیان و بازاری‌ها و رعایا، هر کدام جای خاص داشته‌اند.» (باستانی پاریزی، ۱۳۵۱: ۶۷۶)

تصویر ۱. موقعیت ماهواره‌ای حمام گنجعلی خان کرمان. پلان و نمای برش عمودی بنا (منبع: URL 2)

تصویر ۲. پلان حمام گنجعلی خان (منبع: URL 2)

تصویر ۳. نقاشی‌های سر در ورودی حمام گنجعلی‌خان
(منبع: URL 1)

نقاشی‌های دیواری حمام گنجعلی‌خان کرمان

نمای بیرونی و سردر حمام این عمارت کهن، با مصالحی مانند آجر و سنگ مرمر و نقاشی روی سقف و مقرنس تزئین شده است. در بالای درب ورودی حمام، نقاشی‌هایی از دوران صفویه و قاجاریه وجود داشته که به‌تازگی استادان و معماران، آن را بازسازی کرده‌اند. بر سردر حمام کتیبه شعری به خط نستعلیق بر سنگ مرمر سبز حک شده که مصرع آخر آن، سال اتمام بنا را با تبدیل به حروف ابجد نشان داده و تاریخ آن را ۱۰۲۰ هـ.ق (۱۶۱۱م) بیان کرده است. موضوع‌های این نقاشی‌ها به

شکلی ساده، پهلو به پهلو هم کشیده شده‌اند و داستان بهرام گور، خسرو و شیرین، شاهان درحال شکار، کاروان شتر و حیوانات درنده را روایت می‌کنند. نقاشی‌ها دارای رنگ‌های زنده، نقوش هندسی، گل و گیاه و اسلیمی و اشکال حیوانات و انسان است که این‌گونه نقاشی‌ها با این نوع ترکیب و رنگ‌آمیزی مربوط به دوران قاجار است (تصویر ۳). متن شعر کتیبه پاتاق ورودی به این شرح است:

تبارک‌الله ازین جان‌فزا بنا که ندید	نظیر آن نظر شخص بینش اوهام
زیس لطافت آب و هوا درو صورت	سزد که روح پذیرد چو طفل در ارحام
برون درگه این روح بخش گرمابه	ستاده خسرو چارم فلک که گردد جام
چیست این شرفش زآنکه کشت تصدق وقف	برآستان رضا قبله خواص و عام
شه سریر امامت ابوالحسن که بود	بر آستانه او جبرئیل ز خدام
به دور چاکر اولاد مرتضی عباس	که هست خسرو و کی خسروش کمینه غلام
چنین عمارت عالی‌سپاس گنجعلی	فکند طرح و به اقبال شاه کرد تمام
رقم کشید ملک بر فلک پی تاریخ	کسی نداده نشان در جهان چنین حمام (۱۰۲۰)

نقاشی‌های دیواری به صورت نقاشی قهوه‌خانه‌ای کار شده است. اصول، موازین و قراردادهای ویژه نقاشی قهوه‌خانه‌ای را می‌توان، توجه به اصالت فرهنگی و قومی و مذهبی، توجه به مردم و بیداری آنها، پرهیز از فرهنگ بیگانه و... مطرح کرد (تقوی، ۱۳۹۴: ۱۷). نقاشی‌های سردر ورودی حمام در دوره صفویه و قاجاریه را میرزا شکرالله و فتح‌الله نقاشی کرده‌اند. موضوع نقاشی‌ها در موارد ذیل دسته‌بندی می‌شوند (جداول ۱ تا ۶): ۱. صحنه‌های اسطوره‌ای و خیالی، ۲. تصاویر مربوط به داستان‌های ادبی و عاشقانه خمسه نظامی و...، ۳. چهره رویدادهای واقعی زندگی مردم کوچه و بازار و پهلوانان، ۴. موجودات خیر و شر، ۵. طراحی سنتی و نقوش طبیعت‌گرا، ۶. نقوش حیوانی.

تحلیل بصری و موضوعی نقاشی‌های حمام گنجعلی‌خان

«حکومت قاجار برای نشان دادن قدرت خود، درباری پر زرق و برق به وجود آورده و به بذل و بخشش پرداخت و از هنر حمایت نمود و بسیاری از نقاشان و نگارگران مورد حمایت قرار گرفتند. در جریان همکاری طبقه نواخته با عوام، طبقه نو که به طور موقت پیشرفت عوام را برای مقاصد خویش مفید دید، با شوق به فرهنگ عوام روی آورد و با واقع‌گرایی دیرین عوام، واقع‌گرایی نوین خود را نیرو بخشید. بنابراین هنر عوام مورد توجه قرار گرفت.» (آریان‌پور، ۱۳۵۴: ۴۶) کرمان بر سر راه ادویه، شعبه‌ای از جاده ابریشم بوده است. بسیاری از کاروانیان که از شرق دور کالاهای خود را می‌آوردند، از این مسیر می‌گذشتند که بدون شک طرح‌ها و نقش‌های موجود بر کالاها بر تزئینات کرمان تأثیر

گذاشته است. کاروان شتر که در دیوار غربی به تصویر درآمده است، گواه این مطلب است و اشاره به شهر کرمان دارد که در مسیر کاروانیان قرار داشته است.

جدول ۱: صحنه‌های اسطوره‌ای و تاریخی در نقاشی دیواری سر در حمام گنجعلی خان کرمان.					
محل	رنگ	موضوع	داستان	توضیح	تصویر
دیوار شمالی	قهوه‌ای، خاکستری	اسطوره‌ای	نبرد شیر با ازدها	شیر و ازدها دو موجود افسانه‌ای با قدرتی جادویی، نفوذ و تأثیرپذیری از هنر چین	

(نگارندگان)

جدول ۲: صور فلکی در نقاشی دیواری گنجعلی خان کرمان					
محل نقاشی	رنگ	فصل	موضوع	تصویر	حیوان
دیوار شمالی	سیاه، کرم، اخراپی	پاییز	صور فلکی		قوس (کمان)، رامی (تیرانداز)
دیوار شمال	اخراپی و سفید	زمستان	صور فلکی		بز (جدی)
دیوار غرب و شرق	اخراپی، سیاه	زمستان	صور فلکی		ماهی (حوت)
دیوار غرب	سیاه	تابستان	صور فلکی		شیر (اسد)
دیوار شرق	قهوه‌ای، سیاه، خاکستری	تابستان	صور فلکی		فرشته (سنبله) با ترازو

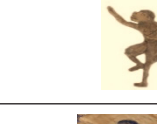
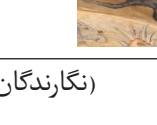
(نگارندگان)

«تلفیق نقوش ایرانی که از دوره‌های قبل رواج داشته با نقوشی که توسط بازرگانان شرقی و غربی به کرمان وارد می‌شده، وضعیتی منحصر به فرد را به نمایش می‌گذارد که شاخص مهم نقوش تزئینی دوره صفوی در کرمان به شمار می‌رود.» (جوادی، ۱۳۸۷: ۵۰) رنگ‌های دیوارنگاره دوره قاجار، به‌طور کلی رنگ‌های شیرین، زنده و شادابی هستند که برای چشم خوشایند و لذت بخش است. در دوره قاجار، دیوارنگاری روی گچ برای زیباسازی و تزئین درون و بیرون خانه‌ها، باغ‌ها و کاخ‌ها، سردر گرمابه‌ها، زورخانه‌ها و سقاخانه‌ها، تکیه‌ها و حسینیه‌ها، گذرگاه‌ها و دروازه‌ها به کار برده می‌شد. نقش‌های دیوارنگاری گچی دنباله سنت مینیاتور و قالی‌بافی است، با همان طرح‌های پُر انحنای اسلیمی، گل و مرغ، اسب و سوار و شکار جانوران شکاری و رزم و بزم بیشتر درونمایه‌ها برگرفته از داستان‌های شاهنامه، منظومه‌های عاشقانه و سرگذشت‌های پیامبران و امامان است. گویا این روند در نقاشی‌های دیواری حمام گنجعلی خان تأثیر داشته و بعضی از سنت‌های پایدار در نقاشی مشاهده می‌شود. در این نوع دوگانگی، نوعی پیوستگی شیوه نگارگری اواخر دوره صفوی با سبک قاجاری دیده می‌شود و فرنگی‌مآبی که در اواخر دوره صفوی شروع شده و در دوره قاجار به اوج رسیده است، نه فقط در صحنه‌ها و ترکیب‌بندی‌ها و مناظر و نقش‌مایه‌ها بلکه در نوع به کارگیری سبک واقع‌نمایانه و در پوشش سنتی عمامه، شال کمر، کلاه بلند قاجاری، به سبک هنر قهوه‌خانه نقاشی شده است. موضوع نقاشی‌ها

در این حمام بیشتر اساطیری و حماسی است. ترویج مضامین شاهنامه در این دوره، پیوندی محتوایی با بنای حمام دارد (جهانی، ۱۳۹۸: ۱۰۵). داستان‌هایی که برای بیننده بدون تفسیر و بی‌هیچ ابهام واضح و مشخص است. موضوعاتی که نسل به نسل و سینه به سینه به شیوه‌های مختلف در میان مردم کوچه و بازار شناخته شده و فراموش نشدنی و برگرفته از ادبیات، اعتقادات و باورهای مردم است. رنگ در تمام تصاویر یکسان گذاشته شده است تا از بُعدنمایی در موضوعات جلوگیری شود، ولی در اصل حاشیه‌هایی در اطراف هر موضوع قرار داده تا تصاویر را برجسته‌تر نشان دهد. تمامی فضاها و نقش‌ها در میان کادرهای مشکی و قرمز احاطه شده و سعی شده، تمامی فضاهای خالی با گل و میوه پر شود. مطالبی که در کنار نقاشی‌ها به یادگار مانده، در قابی از خطوط منحنی و اسلیمی جای داده شده‌اند.

جدول ۳: صحنه‌های عاشقانه و ادبی و عامیانه در نقاشی دیواری حمام گنجعلی‌خان کرمان					
محل	رنگ	داستان	موضوع	توضیح	تصویر
دیوار شرق	آبی، اخراپی، سیاه، نارنجی	بهرام گور در حال شکار	ادبی	بهرام پنجم فرزند یزدگرد، پادشاه ساسانی ملقب به بهرام گور در حال شکار آهو	
دیوار شرق	آبی، اخراپی، سیاه	دیدار خسرو و شیرین	عاشقانه	شیرین در سر راه مدائن درون چشمه در حال شانه‌کردن گیسوان و خسرو که نخستین بار او را دیده، به او دل می‌نهد.	
دیوار شرق	آبی، اخراپی، سیاه.	بهرام گور و آزاده	عاشقانه	بهرام از آزاده می‌پرسد که کدام آهورا بزند، آزاده می‌گوید آهوی ماده را نر سازد و آهوی نر را ماده.	
مقرنس شمال و غرب	اخراپی، مشکی	پهلوانان در زورخانه	عامیانه	پهلوانان در زورخانه در حال وزنه‌زدن و مرشد در حال ضرب‌زدن و خواندن.	
دیوار شمال	اخراپی، سیاه	زورنمایی پهلوان	عامیانه	پهلوان در حال پاره‌کردن زنجیر	
دیوار شرق و غرب	اخراپی، مشکی	پهلوان ایستاده بر روی دست	عامیانه	حرکات نمایشی پهلوانان زورخانه	
دیوار شمال	آبی، اخراپی، سیاه	حمله فیل به مرد	----- ---	-----	

(نگارندگان)

جدول ۴: موجودات خیر و شر در نقاشی دیواری حمام گنجعلی‌خان کرمان				
محل نقاشی	رنگ	خیرو شر	عنوان	تصویر
دیوار شرق	سیاه و قهوه‌ای	شر	شیطان	
دیوار شمال	آبی، سیاه	شر	شیطان	

(نگارندگان)

جدول ۵: طراحی سنتی و طبیعت در نقاشی دیواری حمام گنجعلی خان کرمان			
محل نقاشی	مضمون	رنگ	تصویر
مقرنس های شمال، شرق و غرب	گلابی، گل و بوته	سبز، اخراپی، سیاه	
مقرنس شمال	گل و بوته	آبی، قرمز، سیاه، سبز	
دیوار غرب	درخت انگور و گلابی	سبز، اخراپی، سیاه	
مقرنس های شمال	درخت سرو	قرمز، سیاه	
مقرنس شمال	درخت گلابی	اخراپی، سبز، سیاه	
مقرنس های شمال و دیوارهای شرق، غرب و شمال	سیب و گلابی	اخراپی، سبز و سیاه	
مقرنس شمال	گل و بوته	اخراپی، سیاه، سبز و سفید	
دیوار غرب	گل و بوته	اخراپی، سیاه، سبز	
دیوار غرب	گل و بوته	اخراپی، سیاه، سبز	
دیوار غرب	گل و بوته	اخراپی، سیاه، سبز، آبی	
دیوار شرق	گل و بوته	اخراپی، سیاه	
دیوار شمال	گل و بوته و سبزه	اخراپی، آبی، سیاه	
دیوار شمال	ظرف گلابی	اخراپی، سیاه و آبی	
مقرنس غرب	درخت سرو	اخراپی، سیاه، سبز	

(نگارندگان)

جدول ۶: حیوانات در نقاشی دیواری حمام گنجعلی‌خان کرمان				
حیوان	تصویر	موضوع	رنگ	محل نقاشی
سگ		سگ در میان گله	سیاه، اخراپی	دیوار شرقی و شمالی
لک‌لک		پس‌زمینه	اخراپی، سیاه	دیوار شرقی
اسب رزم		شکار بهرام‌گور	اخراپی، سیاه	دیوار شرقی
گوزن		پس‌زمینه	اخراپی، سیاه	دیوار غربی
گراز		پس‌زمینه	اخراپی، سیاه	دیوار غربی و شرقی
مرغ دریایی		دیدار خسرو و شیرین پرکه	اخراپی، سیاه	دیوار شرقی
طاووس		پس‌زمینه	آبی، اخراپی، سیاه.	دیوار شمالی و شرقی
خرگوش		پس‌زمینه	سیاه، آبی	دیوار شمالی، غربی و شرقی
فیل		پس‌زمینه	سیاه	دیوار شمالی
روباه		پس‌زمینه	خاکستری، سیاه	دیوار شرقی و غربی
گرگ		در میان گله و چوپان	اخراپی، سیاه	دیوار شمالی
شتر		کاروان شتر	اخراپی، سیاه	دیوار غربی
لاک‌پشت		پس‌زمینه	آبی، اخراپی، خاکستری، سیاه	دیوار شمالی

دیوار شمالی	اخرايي، سياه	گله همراه چوپان		قوچ
-------------	--------------	-----------------	---	-----

(نگارندگان)

در قسمتی دیگر از دیوار شرقی، پادشاهی سوار بر اسب در حال پرتاب تیر به آهو است که اشاره به داستان شکار بهرام گور دارد (تصویر ۴). بخش دیگر، تصویر زنی در حال شست و شوی بدن خویش است که اشاره به داستان خسرو و شیرین دارد (تصویر ۵). بخشی دیگر مربوط به موجودات خیر و شر است. در دو قسمت از دیوارهای شرقی و شمالی، شیطان به تصویر درآمده که در دیوار شرقی به رنگ سیاه و در دیوار شمالی به رنگ آبی نقاشی شده است.

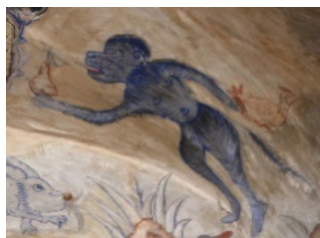

تصویر ۵. خسرو و شیرین (نگارندگان)

تصویر ۴. بهرام گور و آزاده (نگارندگان)

«یکی از باورهای عامیانه این است که گرمابه پناهگاه جن‌ها و ارواح شرور است و قرآن خواندن و نماز خواندن در آنجا جایز نیست. لذا در سردر و درون گرمابه تصویر شیطان زشت‌روی را نقش می‌کردند که از همین باور سرچشمه گرفته است.» (جلال کمالی، ۱۳۹۶: هشت) (تصویر ۶) در قسمتی دیگر، موجودات اساطیری همچون نبرد شیر و اژدها به تصویر درآمده که کاملاً نمادین و برگرفته از فضای اساطیری است. «در باورهای قومی و اساطیری ایران، اژدها نمودار خشک‌سالی و موجودی است که بر کنار چشمه می‌نشیند و جلوی آب را می‌گیرد، اما شیر نماد ابهت و دلآوری است و در باورهای قومی، نماد باروری زمین به شمار می‌آید.» (بهدانی: هشت) (تصویر ۷)

تصویر ۶. بوزینه یا شیطان (نگارندگان)

واقع‌گرایی از ویژگی‌های نقاشی‌های دیواری دوره قاجاریه و صفویه است. در حمام گنجعلی خان، قسمتی از نقاشی‌ها، تصویر درختان میوه، گل‌ها و میوه‌ها در کنار حرکات پویا و آرام انسان‌ها، تلاش در تجسم زیبایی‌های دنیای بیرون دارد. در مجموع وجود عناصر طبیعی

درخت، گل و بوته و... نقش مهمی را در زمینه تصویر اصلی بر سقف سردر ورودی حمام به خود اختصاص داده‌اند. از عناصر گیاهی، گل‌ها و بوته‌های قرمز رنگ به صورت حاشیه و نوار در تزئین سایر قسمت‌ها به وفور استفاده شده است. نقوش نمادینی از درخت سرو نیز در سایر قسمت‌ها، تزئین‌کننده مقرنس‌های سردر ورودی حمام است. درخت، همواره به عنوان صورت مثالی و نماد تجدید حیات و بازگشت به اصلی واحد، آئینه تمام‌نمای انسان و انگاره‌ای منحصر به فرد نسب‌شناسی آدمی محسوب شده است. «سرو، درختی آزاد، با رمز جاودانگی و نامیرایی است. به برکت عمر طولانی و همیشه سبز بودن در میان بسیاری از اقوام درخت زندگی نام گرفته و در بین درختان جنبه اساطیری قدرتمندی دارد. برخی گفته‌اند هر درختی را کمالی و زوالی هست چنان‌که گاهی پر برگ و تازه است و گاهی پژمرده و بی‌برگ. سرو را

هیچ‌یک از اینها نیست و همیشه سرسبز است به‌همین علت صفت آزادگان است.» (آل‌ابراهیم دهکردی، ۱۳۹۴: ۱۰۷) (تصویر ۸) در قسمت دیگری از دیوار شرقی، دو ماهی (حیوان تلفیقی: بدن ماهی و سر حیوان درنده) به‌صورت قرینه نقاشی شده که در حال بلعیدن دو لک‌لک هستند. (تصویر ۹)

تصویر ۹. لک‌لک و ماهی (نگارندگان)

تصویر ۸. درخت سر (نگارندگان)

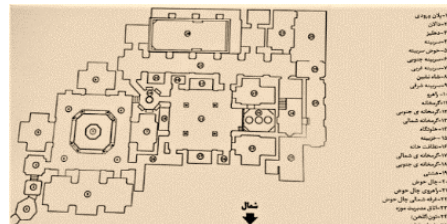
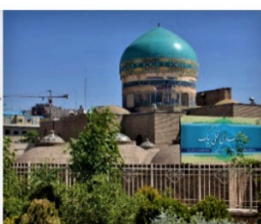
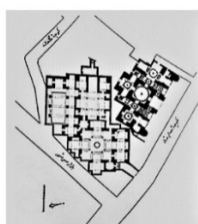

تصویر ۷. نبرد شیر و اژدها (نگارندگان)

«ماهی به یقین نماد آب است، یعنی نماد جایی که در آن می‌زید.» (شوالیه و دیگران، ۱۳۸۵: ۱۳۹) لک‌لک، پرنده‌ای گرمسیری که به‌عنوان لاشخور شناخته می‌شود. لک‌لک بین گل‌ولای‌ها به‌دنبال غذای خود می‌گردد، در نتیجه سمبل فردی است که گرفتار بدی و شرارت و کثیفی است و به دیگران نیز آن را تزریق می‌کند. گویا نقاش با به تصویر کشیدن این نقش، قصد نشان دادن پاکی و خلوص حمام را داشته و نشان می‌دهد که در حمام کثیفی و زشتی و شرارت از بین رفته و پاکی و طهارت بر جای مانده است. به‌طور کلی مضامین نقش‌ونگارهای حمام گنجعلی‌خان به چهار دسته تفکیک می‌شود: شکار؛ داستانی و اساطیری (بزمی)؛ نقش‌ونگارهای تزئینی و گل و بوته و میوه؛ اوضاع فرهنگی، سیاسی و اجتماعی دوره قاجار

حمام مهدی‌قلی بیگ

حمام مهدی‌قلی بیگ معروف به «حمام شاه»، واقع در ضلع غربی حرم امام رضا (ع) در کنار مقبره امیر غیاث‌الدین ملک‌شاه است. کالبد قدیمی بنا، گرمابه‌ای است که در سال ۱۰۲۷ هـ.ق (۹۸۵ هـ.ش) مهدی‌قلی بیگ، میرآخور شاه عباس صفوی، وقف آستان قدس رضوی کرده است. مرمت و بازسازی این اثر ارزشمند هنری، نزدیک به هفت سال طول کشید تا سرانجام از بنایی مخروبه در گوشه‌ای خلوت از شهر مشهد، شاهکار عصر صفوی دوباره متولد می‌شود (طیسی، ۱۳۸۴: ۲۴۵). «بنای حمام شاه مشتمل بر ورودی و راهروی پشت سر آن، سرپینه، گرمخانه و فضاهای مرتبط به آنهاست. سرپینه آن مربع شکل است که پوشش طاق و گنبدی آن در میانه بر روی چهار جفت ستون قرار گرفته و در اطراف دارای سکون‌های نشیمن و رختکن و در میانه دارای حوضچه است. ستون‌ها از سنگ ساخته شده و با فاصله یک‌ونیم متر از یکدیگر قرار گرفته است.» (ملازاده، ۱۳۷۹: ۱۰۵) (تصویر ۱۱) «گرم‌خانه فضایی مربع شکل است و حدود صد متر مربع وسعت دارد. غرفه‌هایی در اطراف این فضا قرار دارد که به شاه‌نشین موسوم است.» (افروغ، ۱۳۸۸: ۹۹)

تصویر ۱۰. موقعیت ماهواره‌ای حمام مهدی‌قلی بیگ مشهد، پلان و نمای بیرونی. (نگارندگان)

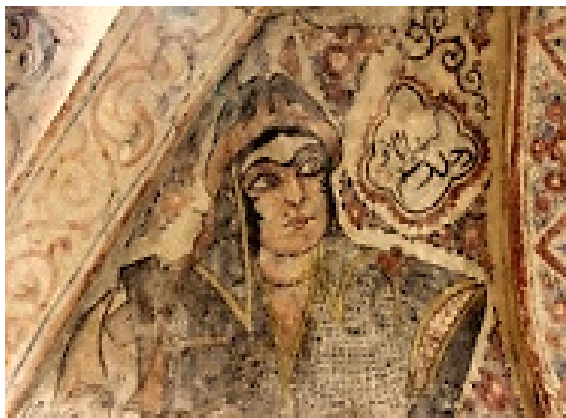
تصویر ۱۱. پلان حمام مهدی‌قلی بیگ مشهد. (مأخذ: تصویر: آرشیو عکس موزه مهدی‌قلی بیگ).

نقاشی‌های سربینه حمام مهدی‌قلی بیگ

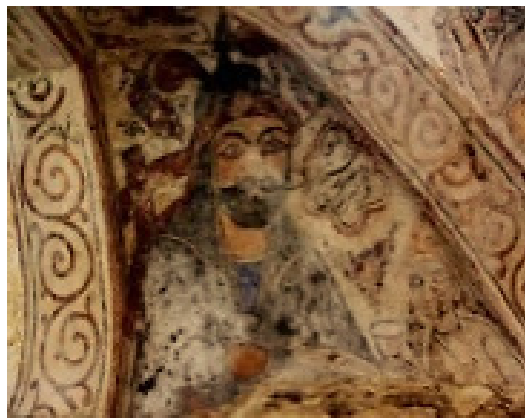
قسمت سربینه حمام، نقاشی دیواری دارای ۲۸ لایه است که ۱۳ لایه از آن دارای نقوش تزئینی است. تصاویر برجای مانده مربوط به آخرین لایه است که دارای دیوارنگاره‌هایی با مضامین داستانی از ایران قدیم و شاهنامه است. در بخش گنبدی سربینه حمام تصویری از دوره قاجار دیده می‌شود که کاملاً تحت تأثیر فضای این دوران نقاشی شده است. «در این لایه مضمون اصلی در ترسیم تصاویر شناخت و توجه تصویرگر به ادبیات در داستان‌های قدیم بوده که جهت شناخت عامه مردم به تصویر درآمده است. نقوش ترسیم‌شده همان تصاویر داستان‌ها و برگرفته از سبک هنری دوره صفویه و قاجار است در این حمام تمام لایه‌ها دارای نقاشی نیست و در بین آن لایه‌های ۶ تا ۸ بدون نقاشی است که دارای ضخامت‌های مختلفی است.» (کریمی، ۱۳۸۲: ۳۵) «ملات‌های مورد استفاده در این حمام جهت ترسیم تصاویر، اغلب از نوع آهکی و بسیار متنوع است. از علل به‌کاربردن ملات آهکی، وجود تعداد زیادی نقاشی خصوصاً در قسمت سربینه می‌باشد. زیرا این ملات امکان کشیدن نقاشی بر روی دیوار را فراهم آورده و به تدریج در برابر رطوبت محکم‌تر و باعث تثبیت نقاشی‌ها می‌شده است.» (رستمی، ۱۳۸۳: ۴۰) موضوع نقاشی‌ها در این بنا بیشتر اساطیری و حماسی است که برای بیننده بدون تفسیر و بی‌هیچ ابهام، واضح و مشخص است و نسل به نسل و سینه به سینه در میان مردم کوچه و بازار شناخته شده است. (جداول ۷ تا ۱۴)

جدول ۷: صحنه‌های اسطوره‌ای و تاریخی در نقاشی دیواری سربینه حمام مهدی‌قلی بیگ.					
محل	رنگ در نقاشی‌های به‌کاررفته	موضوع	نام داستان	توضیح	تصویر
صفه شمالی	سیاه، آبی تیره، سبز، آبی، قرمز، نارنجی، زرد، کرم، قهوه‌ای	حماسی	فرامرز پسر رستم	رستم سه پسر و دو دختر داشت. که یکی از آنها فرامرز نام داشت که بیشتر به شکار و سواری می‌پرداخت.	
صفه شرقی	سبز آبی، آبی سبز، سیاه، اخرا، سبز، کرم، قرمز، زرد، نارنجی	حماسی	بانو کیسیا و نبرد با تازیان	دختر دلیر ایرانی که در نبرد مردان ایرانی که جبهه رفته بود، در جنگ با اعراب در سال ۱۳ هجری در دوران امپراطوری ساسانی پیروز شد	
صفه غربی	کرم، اخرا، قرمز، زرد، نارنجی، آبی سبز، سیاه، خاکستری	اسطوره	عوج بن عنق	عوج پسر عنق و آدم که قدش به آسمان می‌رسید. از ابر می‌نوشید و از دریا ماهی می‌گرفت. نوح او را بر کشتی خود سوار نکرد. سه هزار سال عمر کرد.	

«در هر دوره‌ای، به دستور امیران لایه‌ای آهکی روی دیوار کشیده می‌شد و نقش‌های مطلوب و دلخواه آنان، بر روی لایه سفید آهکی مصور می‌شده است. از آنجایی‌که در نقاشی قهوه‌خانه‌ای خواسته‌ها و علایق مردم عامه، اساس کار نقاش است، به تصویر کشیدن نقش‌هایی که دربرگیرنده موضوعات حماسی، فرهنگی و ادبی است، نشان از اهمیت و ارزش این مضامین در میان توده مردم این دوره می‌دهد. از جمله مضامین نقاشی‌های حمام، شخصیت‌های داستان‌های شاهنامه فردوسی همچون گیسویابانو نوه رستم و فرامرز پسر رستم هستند. ترسیم نقاشی‌های شاهنامه به دلیل رواج نوعی از نقاشی در میان طبقات عامه جامعه در دوره قاجار به نام «نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای» با مضامین حماسی و مذهبی بوده است.» (شیخی و دیگران، ۱۳۹۷: ۵۲) بخش دیگری از نقاشی‌ها با مضامین اساطیری و عاشقانه به چشم می‌خورد. به‌طور کلی این‌گونه نقاشی‌ها در موضوعات بزمی تقسیم‌بندی می‌شوند؛ زیرا بیشتر به داستان‌ها و افسانه‌های عاشقانه و هیجان‌انگیز اشاره دارد. (تصویر ۱۲).

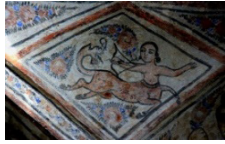
ب: دختر دلیر ایرانی (پیروز در جنگ اعراب)

الف: فرامرز پسر رستم

تصویر ۱۲. صحنه‌های اسطوره‌ای و تاریخی (نگارندگان)

جدول ۸: صور فلکی در نقاشی دیواری سرپینه حمام مهدی‌قلی بیگ				
تصویر	موضوع	فصل جنسیت	رنگ/نما	محل
	بز(جدی) به جای این تصویر نقاشی لایه دوره صفویه نمایان است. سطل(دلو) ماهی(حوت)	زمستان	قرمز، آبی، زرشکی، کرم اخرا، زرد، سفید، سیاه نارنجی	داخل گنبد قسمت صفه غرب جنوبی
	خرچنگ(سرطان) شیر(اسد) مردی در حال دروی خوشه‌های گندم (سنبله)	تابستان	قرمز، آبی، زرشکی، کرم اخرا، زرد، سفید، سیاه نارنجی	داخل گنبد قسمت صفه شرق شمالی
	کژدم (عقرب) کمان(قوس)	پاییز	قرمز آبی زرشکی، کرم اخرا، زرد سفید، سیاه، نارنجی	داخل گنبد قسمت صفه شمال غربی
	بره (حمل) دوپیکر(جوزا)	بهار	قرمز، آبی، زرشکی، کرم اخرا، زرد، سفید، سیاه نارنجی	داخل گنبد قسمت صفه جنوب شرقی
	صور فلکی	زن و مرد	سه رخ	داخل گنبد
	صورفلکی	مرد	سه رخ	داخل گنبد

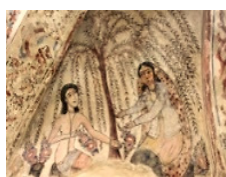
	صورفلکی	مرد	سه رخ	داخل گنبد
	صورفلکی	زن	سه رخ	داخل گنبد

(نگارندگان)

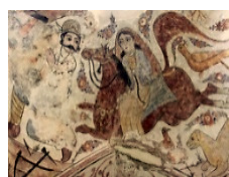
جدول ۹: صحنه‌های عاشقانه و ادبی در نقاشی دیواری سربینه حمام مهدی قلی بیگ					
محل	رنگ	نام داستان	موضوع	توضیح	تصویر
صفه غربی	قهوه‌ای، آبی کم‌رنگ، مشکی، اخرا، زرد	دیدار شیرین و فرهاد در بیستون	عاشقانه نظامی گنجوی	پرویز پسر خسرو پرویز پادشاه ایران در خانه یک روستایی خطایی می‌کند، پدر اسب او را می‌کشد غلامش را می‌گیرد. خسرو با شفاعت بزرگان از سوی پدر بخشیده می‌شود. به علت اینکه خسرو از اجرای عدلت از سوی پدر خشمگین نشده. انوشیروان به او یک اسب و دل‌آرامی زیبا و نوازنده می‌دهد.	
صفه شمالی	قهوه‌ای سبز، آبی، صورتی، قرمز، زرد، آبی تیره اخرا، کرم	درخت بید مجنون	عاشقانه عامیانه	تصویر دو عاشق و معشوق در کنار درخت بید در حال گفت‌گو. جزء مفاهیم عام عاشقانه	
صفه غربی	سیاه، آبی، کم‌رنگ، اخرا، کرم، زرد، قهوه‌ای، قرمز	بهرام گور و گل‌اندام	عاشقانه	بهرام پنجم فرزند یزد گرد. پادشاه نامدار ساسانی مقلب به بهرام گور که در شکار گور خر تبحر خاصی داشت. عاشق کنیزک زیبای خود گل‌اندام می‌شود که در سوارکاری و نواختن ساز متبحر بود	
صفه جنوبی	سفید، خاکستری، زرد، قرمز، زرشکی، آبی کم‌رنگ، اخرا، سیاه	نبرد شیرویه و سرهنگ	آذربایجانی عامیانه	پادشاه مغرب سلطان ملک را دو پسر به نام ارچه و شیرویه بود، و چون شیرویه نزدیک به مقام پادشاهی بود. روزی در شکار شیر ارچه به شیرویه در گوشش آرام گفت اگر مردی برو به جلو تا همه بفهمند حکومت را به چه کسی سپردند. شیرویه با خنجر به شکار شیر رفت، پیروز آمد. تاج بر سر او شد	
صفه غربی	آبی، زرشکی، قهوه‌ای، خاکستری، سیاه، اخرا، زرد قرمز	امیر ارسلان نامدار و فرخ‌لقا	عامیانه	امیر ارسلان پسر پادشاهی روم بر تخت سلطنت می‌نشیند و عاشق فرخ‌لقا می‌شود. فرح را طلسم می‌کنند. وزیر فرح را می‌دزد و پنهان می‌کند. ارسلان در جست‌وجوی فرخ‌لقا بی‌قرار و غمگین رهسپار بیابان‌ها و سرزمین عجیب و طلسم شده می‌شود. در ماجراهایی با جنیان و پریان روبه‌رو می‌شود. فولاد و زره دیو را می‌شکند و فرح را می‌یابد و با او ازدواج می‌کند.	

(همان)

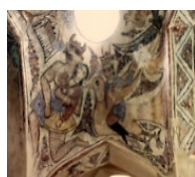
در نقش و نگارهای حمام شاه نیز صحنه‌هایی از داستان شیرین و فرهاد کوهکن (صفه غربی)، بهرام گور و کنیزک (صفه غربی) دو عاشق (صفه شمالی) جزو نقاشی‌های بزمی به تصویر کشیده شده است. علاوه بر این، داستان امیر ارسلان و فرخ‌لقا (صفه غربی) از افسانه‌های عامیانه‌ای است که دربار قاجاری و مردم عامه از آن استقبال کردند. امیر ارسلان پسر پادشاه روم، عاشق فرخ‌لقا می‌شود. وزیر، فرخ را طلسم کرده، دزدیده و پنهان می‌کند. ارسلان در جست‌وجوی فرخ‌لقا بی‌قرار و غمگین رهسپار بیابان‌ها و سرزمین عجیب و طلسم‌شده می‌شود. در ماجراهایی با جنیان و پریان روبه‌رو می‌شود. فولاد و زره‌دیورا می‌شکند و فرخ را می‌یابد و با او ازدواج می‌کند. همان‌طور که در شرح داستان امیر ارسلان و فرخ‌لقا آمد، این اثر ادبی از داستان‌های مدنظر ناصرالدین شاه قاجار بود تا جایی که دخترش داستان را مکتوب و نقاشی می‌کرد؛ نیز شاید گریزی به مراد شاه قاجار باشد که به هر ترتیبی شده به دختران مدنظرشان می‌رسیدند. بنابراین به‌عنوان نمونه هنری مطرح در این دوره در حمام دیوارنگاری شده است. از تصاویر عاشقانه دیگر، داستان دیدار شیرین و فرهاد در بیستون است. تصویر عوج‌بن‌عنق، نقاشی دیگری است که مربوط به افسانه‌های قدیمی مردم‌پسندی می‌شود که ریشه مذهبی دارد. از موضوعات حماسی و رزمی می‌توان اشاره‌ای به داستان نبرد شیرویه و سرهنگ (صفه جنوبی) داشت که داستان از این قرار است: پادشاه مغرب سلطان ملک را دو پسر به نام ارچه و شیرویه بود و چون شیرویه نزدیک به مقام پادشاهی بود، روزی در شکار شیر، ارچه در گوش شیرویه آرام گفت اگر مردی برو به جلو تا همه بفهمند حکومت را به چه کسی سپردند. شیرویه با خنجر به شکار شیر رفت، پیروز آمد. وی پدر خویش خسرو و ۱۵ برادر خویش را به قتل رساند و تاج پادشاهی را بر سر گذاشت. (تصویر ۱۳)

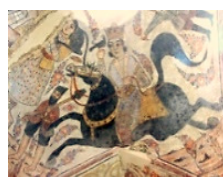
ه: امیر ارسلان و فرخ‌لقا

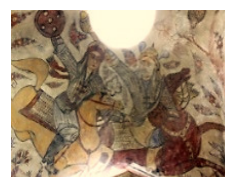
د: نبرد شیرویه و سرهنگ

ج: بهرام گور و کنیزک

ب: دو عاشق

الف: دیدار شیرین و فرهاد

تصویر ۱۳. صحنه‌های عاشقانه و ادبی (نگارندگان)

جدول ۱۰: موجودات خیر و شر در نقاشی دیواری سریننه حمام مهدی‌قلی بیگ					
محل	رنگ	خیر و شر	عنوان	موضوع	تصویر
صفه شمالی	زرد	خیر	هدهد	امیر ارسلان	
صفه شمالی	سیاه، قهوه‌ای نارنجی	شر	دیو سیاه	امیر ارسلان	
صفه شرقی	زرد، سیاه سفید نارنجی، آبی	شر	جن	نقاشی تک	

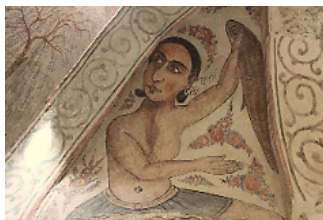
	امیر ارسلان	دیو شاخ دار	شر	کرم، صورتی زرد، نارنجی	صفه شرقی
	عوج بن عنق	انسان	شر	کرم، سیاه، آبی تیره، نارنجی	صفه غربی

جدول ۱۱: طراحی سنتی و طبیعت در نقاشی دیواری سریننه حمام مهدی قلی بیگ

تصویر	موضوع	رنگ	مضمون	مکان
	آخرین لایه تاریخ ۱۳۴۳ با کتیبه سبحان ربیل اعلی	سیاه، قرمز، نارنجی، زرد	اسلیمی	صفه غربی
	در سرتاسر سریننه در زیر طاق‌ها	قرمز	اسلیمی دوار	صفه‌های شمالی، غربی، شرقی
	نقوش بته جغه‌ها و ترنج‌ها نامفهوم بوده و به علت تخریب نقوش داخل آنها دیده نمی‌شود	آبی، اخری، قرمز	بته جغه و ترنج	صفه شمالی، قسمت شاه‌نشین
	گل و بوته	قهوه‌ای، سبز، آبی	گل و بوته	صفه شمال شرقی
	گل و بوته	قرمز، سبز، سفید، آبی	گل و بوته	بیشتر در صفحه‌های جنوبی در سرتاسر طاق‌ها
	گلدون گل نیلوفر	قرمز، سبز، زرد، اخری، سفید	گلدون گل لوتوس	دورتادور گنبد
	درخت بید مجنون	قهوه‌ای، سبز، قرمز، نارنجی	منظره	صفه شمال شرقی

(همان)

تصویرگری داستان‌های عامیانه و مردم کوچه و بازار چون شیرویه و سرهنگ به عنوان تبلیغ در زمان صفویه در جنگ علیه ازبک‌ها استفاده می‌شد و حکومت قاجار هم به جهت ساختار قبیله‌ای خود، به توسعه این‌گونه فرهنگ بی‌علاقه نبود و به تهییج جوانان برای جنگ‌های پی‌درپی با روس‌ها به روحیه و توجیه مذهبی نبردها نیاز داشت. عوج پسر عنق (عائق) و آدم که قدش به آسمان می‌رسید، از ابر می‌نوشید و از دریا ماهی می‌گرفت. نوح او را بر کشتی خود سوار نکرد. وی سه هزار سال عمر کرد. تمامی این نقاشی‌ها، گونه‌ای از داستان‌های پندآموز عامیانه است و پیامی آموزنده برای مخاطب دارد. (تصویر ۱۴) قسمت دیگر نقاشی‌ها، مربوط به نقش و نگارهای تزئینی و گل و بوته‌های حاشیه

تصویر ۱۴. عوج بن عنق (نگارندگان)

نقاشی‌هاست. در حمام شاه نیز قسمتی از نقاشی‌ها، تصویر درختان میوه، درختان شکوفه، گلدان‌ها و باغچه‌های گل در کنار حرکات پویا و نرم انسان‌ها و پرستوها بر دیوار و سقف سرپینه، تلاش در تجسم زیبایی‌های دنیای بیرون دارد.

جدول ۱۲: حیوانات در نقاشی دیواری سرپینه حمام مهدی‌قلی بیگ

محل	رنگ	موضوع	تصویر	حیوان
داخل گنبد	قهوه‌ای، سیاه	حیوان معمولی		آهو
داخل گنبد	قهوه‌ای روشن	صور فلکی		گوسفند
داخل گنبد	زرد، اخرا، کرم، قرمز، آبی	صور فلکی		بز
داخل گنبد	زرد، کرم، سیاه، نارنجی	حیوان معمولی		سگ
داخل گنبد	زرد، کرم، سیاه، آبی	صور فلکی		عقرب
داخل گنبد	قهوه‌ای قرمز، سیاه	صور فلکی		خرچنگ
داخل گنبد	کرم، اخرا زرد، سیاه	صور فلکی		شیر
داخل گنبد	آبی، سیاه	صور فلکی		ماهی
صفه غربی	زرد، نارنجی قرمز، سیاه	شیرین و فرهاد در بیستون		یاکریم
در سرتاسر گنبد	سیاه	در پس زمینه		پرستو
صفه غربی	زرد، اخرا کرم، نارنجی	در پس زمینه		لک‌لک
صفه غربی	قهوه‌ای سیاه	شیرین و فرهاد در بیستون		اسب رزم
صفه جنوبی	سفید، سیاه، قرمز، نارنجی	نبرد شیرویه و سرهنگ		اسب رزم

اسب رزم		فرخ لقا و امیر ارسلان نامدار	سیاه، زرد، اخرا، سفید	صفه غربی
اسب رزم		نبرد شیرویه و سیمین عذرا	اخرا، قرمز، زرشکی	صفه جنوبی

(همان)

جدول ۱۳: ورود تکنولوژی به زندگی مردم در نقاشی دیواری سریننه حمام مهدی قلی بیگ				
تصویر	توضیح	موضوع	رنگ	محل
	ورود فناوری به ایران	ورود اتومبیل به ایران	زرد، سیاه خاکستری اخرا، کرم سیاه، آبی	صفحه شرق شمالی زیر گنبد
	ورود فناوری به ایران	ورود دچرخه به ایران	آبی کم رنگ سیاه قهوه‌ای زرشکی، کرم	صفحه جنوب شرقی زیر گنبد
	ورود فناوری به ایران	ورود بالن به ایران	سیاه	صفحه غرب شمالی زیر گنبد
	ورود فناوری به ایران	ورود هواپیما به ایران	سیاه	صفحه جنوب غربی زیر گنبد

(همان)

جدول ۱۴: کتیبه‌های مذهبی در نقاشی دیواری سریننه حمام مهدی قلی بیگ				
تصویر	پیام	رنگ متن	رنگ زمینه	محل
	اسماء الحسنی یا قدیم	سیاه	کرم	گنبد زیر صور فلکی
	اسماء الحسنی یا کریم	سیاه	کرم	گنبد زیر صور فلکی
	اسماء الحسنی یا ستار	سیاه	کرم	گنبد زیر صور فلکی
	اسماء الحسنی یا رحیم	سیاه	کرم	گنبد زیر صور فلکی

(همان)

کردند. نقاش با به تصویرکشیدن وسائل صنعتی مذکور در حمام، به استفاده از وسائل پیشرفته و تفریحات جدید و خاص در مشهد اشاره دارد. تصویر دیگری که به چشم می‌خورد، ظاهر دو مرد قاجاری است که با دو پوشش متفاوت ایرانی و فرنگی در حال گفت‌وگو با یکدیگرند. در این میان نکته شایسته تأمل، نوع پوشش افراد در دوره قاجار است. این تصویر، به شکل خاص، مرسوم بودن و پذیرفته بودن دو پوشش فرنگی و ایرانی را در زمان قاجار نشان می‌دهد. در نقش و نگارهای حمام با تأکید بر ترسیم ابزارهای وارداتی چون اتومبیل، دوچرخه و گرامافون و سرگرمی‌های مردم با این وسائل پیشرفته و جدید صنعتی منعکس‌کننده تجددخواهی و مدرن شدن طبقه پایین جامعه در عهد قاجار است و همچنین با به تصویرکشیدن دو نوع پوشش فرنگی و سنتی در کنار یکدیگر، دوگانگی فرهنگ افراد جامعه و پذیرش و گرایش عامه را به تغییر و غرب‌گرایی نمایش می‌دهد. (تصویر ۱۵)

نکته دیگر این است که لایه‌لایه بودن نقاشی‌های حمام که از ادوار گذشته تاریخی به ترتیب سلسله حکومت‌ها بر روی یکدیگر مدفون شده بیانگر اهمیت نقاشی دیواری و الزام وجود آن در حمام شاه از عصر صفوی تا دوره قاجار است. به‌طوریکه نمونه نقاشی‌های دوره قاجار در این مکان نمایانگر هویت ملی و فرهنگی جامعه و منطقه خاص مشهد است. از موارد شاخص چهره‌نگاری در حمام می‌توان به چهره زنان اشاره کرد که گاهی سرلخت، درباری و گاهی اوقات با شال، شلیته بلند، پیراهن گشاد، چشمان درشت، ابروهای کمانی در نقش زنان روستایی به تصویر کشیده شده‌اند. زنان بدون حجاب با لباس درباری و خال‌کوبی در صورت، خال لب و گردن یا با صورتی گرد و چشمانی خمار و درشت تصویر شده‌اند. انتخاب مضامین حماسی از شاهنامه، با در نظر گرفتن زبان ایما و اشاره مایه زنده‌نگهداشتن امید و بیداری مردم در مقابل استبداد بوده است. اسماء الحسنی نشان از تکیه به خداوند داشته و در این میدان، نگاهی به وضع اجتماعی مردم مشهد در باغ ملی یا میدان اعدام نیز داشته است که نگاه حاکمانه دربار را در مقابل زندگی ساده یا روستایی سنتی ایران در پی دارد. (همان: ۵۲). به‌طورکلی مضامین نقش و نگارهای حمام شاه (مهدی‌قلی بیگ) به چهار دسته تفکیک می‌شود:

حماسی و رزمی؛ داستانی و اساطیری، عاشقانه (بزمی)؛ نقش و نگارهای تزئینی و گل و بوته؛ اوضاع فرهنگی و اجتماعی دوره قاجار.

به این ترتیب استفاده مستقیم از عناصر گیاهی در تصویر اصلی، گل‌ها و بوته‌های قرمزرنج به صورت حاشیه و نوار در تزئین سایر قسمت‌ها در زیر گنبد به وفور استفاده شده است. نقوش التزامی و نمادینی از درخت سرو نیز در سایر قسمت‌ها، تزئین‌کننده سربینه حمام است. بخش دیگر نقاشی‌های سقف، فرهنگ و اوضاع و احوال اجتماعی جامعه را نشان می‌دهد. در قسمتی از نقاشی‌ها، خیابان کوهسنگی مشهد به تصویر کشیده شده است. منطقه کوهسنگی، از قدیم‌الایام به عنوان یکی از تفریحگاه‌های مهم مشهد به شمار می‌آمد و محل سیاحت و تفریح ساکنان و زائران بوده که نام آن در منابع تاریخی عهد صفویه، محل تاج‌گذاری شاه عباس صفوی، نیز آمده است. یکی از تصویرهای دیگر، نقاشی باغ ملی است. محل دیگری که از گذشته برای خوشگذرانی و تفریح مردم در نزدیکی حمام و حرم مطهر قرار داشته و هم‌اکنون نیز از مناطق گردشگری معروف حوالی حرم است. سومین نقاشی مربوط به یکی از مناطق دیگر مشهد، «میدان اعدام» که امروزه، «میدان عدالت» نام گرفته، در پایین خیابان مشهد واقع و از میدان‌های اصلی متعلق به زمان قاجار است. این مکان، با کاربری خاص ساخته شده بود که تنها در زمان‌های معین برای اجرای حکم مجرمان، گروهی از مردم برای تماشای مراسم اعدام در آن جمع می‌شدند. تا دوره مشروطیت، حکم گردن‌زنی برای مجرمان اجرا می‌شد، اما بعد از انقلاب مشروطه، انقلابی‌ها، گردن‌زنی را وحشی‌گری دانسته و با تصویب قانونی، این عمل را ممنوع اعلام کردند، از آن به بعد انجام اعدام به وسیله دار و تیرباران جایگزین گردن‌زنی شد (شیخی و دیگران، ۱۳۹۷: ۵۲). در تصویر به دار آویزشدن مجرم و سربازان تفنگدار قاجاری مشاهده می‌شود. با انتخاب این تصویر، نقاش اهمیت این میدان را هم از لحاظ اجرای عدالت و پندآموزی به مردم و هم اینکه به نوعی مرکز سرگرمی برای مردم تماشای بوده و همچنین مدرن شدن نوع اعدام را به بینندگان یادآور شده است. بخش دیگر سرگرمی‌ها و تفریح‌های مردم، مربوط به وسائل جدیدی است که در دوره قاجار، به تازگی وارد ایران شد. مانند گرامافون، اتومبیل و دوچرخه که استفاده از این صنایع جدید فرنگی از مباهات و افتخارات مردم به شمار می‌آمد. دستگاه گرامافون از زمان مظفرالدین شاه در ایران اشاعه و ترویج پیدا کرد و تاریخچه ورود اتومبیل به ایران در سال ۱۲۸۱ ه.ق در زمان مظفرالدین شاه قاجار است. دوچرخه را نیز در این دوره کارکنان سفارت انگلستان، وارد ایران

د

ج

ب

الف

تصویر ۱۵. ورود مدرنیته به ایران. نقاشی زیر گنبد حمام مهدی قلی بیگ (نگارندگان)

تطبیق نقاشی‌های حمام گنجعلی خان کرمان و حمام مهدی قلی بیگ مشهد

پس از تحلیل و بررسی نقاشی‌های دو حمام گنجعلی خان کرمان و مهدی قلی بیگ مشهد، در جدولی براساس تصاویر از منظر مطالعه عناصر بصری و موضوعی مقایسه شده است.

جدول ۱۵: تطبیق و مقایسه دو حمام گنجعلی خان و مهدی قلی بیگ از منظر مطالعه عناصر بصری و موضوعی		
عناصر بصری و موضوعی	حمام گنجعلی خان کرمان	حمام مهدی قلی بیگ مشهد
صحنه‌های اسطوره‌ای و تاریخ	اسطوره‌ای: نبرد شیر با اژدها	اسطوره‌ای: عوج بن عنق
	تاریخی: -----	تاریخی: فرامرز پسر رستم، بانو کیسیا و نبرد تازیان.
صور فلکی	قوس (کمان)، بز (جدی)، ماهی (حوت)، شیر (اسد)، فرشته (سنبله)	بز (جدی)، ماهی (حوت)، شیر (اسد)، فرشته (سنبله)، سطل (دلو)، خرچنگ (سرطان)، کژدم (عقرب)، کمان (قوس)، بره (حمل)، دوپیکر (جوزا)
صحنه‌های عاشقانه و ادبی و عامیانه	ادبی: بهرام گور در حال شکار	ادبی: نبرد شیرویه و سرهنگ.
	عاشقانه: دیدار خسرو شیرین، بهرام گور و آزاده	عاشقانه: دیدار شیرین و فرهاد، درخت بید مجنون، بهرام گور و گل اندام، امیر ارسلان نامدار و فرخ لقا
	عامیانه: پهلوانان در زورخانه، زورنمایی پهلوان در بین عامه مردم	-----
موجودات خیر و شر	خیر: -----	خیر: هدهد.
	شر: شیطان	شر: دیوسپاه، جن، دیو شاخ دار، انسان (عوج بن عنق)
طراحی سنتی و طبیعت	گل و بته، درخت انگور و گلابی، درخت سرو، گل شش پر وارونه، گل لوتوس	
حیوانات در نقاشی	قوچ، لاک پشت، شتر، گزگ، روباه، فیل، خرگوش، طاووس، مرغ دریایی، گراز، اسب رزم، لک لک، سگ	آهو، سگ، یاکریم، پرستو، لک لک
کتیبه‌های مذهبی	-----	اسماء الحسنی (یا قدیم، یا کریم، یا ستار، یا رحیم).
تکنولوژی و فناوری	-----	اتومبیل، دوچرخه، بالن، هواپیما

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

آشنایی بینندگان چه بومی و چه غیر بومی (زائران و مسافران) با فرهنگ ملی و محلی بوده است. در نهایت نقاش با در نظر گرفتن فضا و مکان و علائق مردم دست به انتخاب مضامینی زده که باعث فخر و مباهات عامه افراد جامعه می‌شده و با استفاده از رنگ‌های نسبتاً ثابت و گرم و شاد به خلق اثر هنری پرداخته که حس میهن‌پرستی و درعین حال تجددخواهی را در روح و جان آدمی به شکل خوشایندی زنده نگه می‌دارد. در حالی که در حمام گنجعلی‌خان، به دلیل شرایط اقلیمی، اقتصادی، سیاسی همچون حملات و کشتار وحشیانه مهاجمان، نیز خشکسالی، تنگدستی بیشتر مضامینی نمادین، خیالی و اسطوره‌ای را به تصویر کشیده است. فضاهای خیالی همچون برکه‌هایی سرشار از آب و مکانی سرسبز، به نظر می‌رسد، در زمان خلق نقاشی‌های دیواری حمام گنجعلی‌خان، باتوجه به عبور کاروانان از شهر کرمان و ارتباط با کشورهای دیگر و همچنین ورود خارجیان و تولید کارخانجات، نقاش علاقه‌ای به تصویرپردازی از تکنولوژی و مدرنیته نداشته است و بیشتر نقاشی‌هایی را خلق کرده که در میان عوام رواج داشته و تمامی رؤیاهای و آرزوهای خویش و همچنین جنگ و خونریزی و ظلم و ستم حکام را پنهانی به تصویر درآورده است. روی هم رفته نقاشی‌های هر دو حمام، بخشی از خاطرات قومی تاریخی را با عوامل محیطی و خاطره ملی آنها را، آرام و خوب نمایان کرده است.

پی‌نوشت

۱. شرایط اجتماعی کرمان به طرز خاصی با مذهب عجین شده است. با اطمینان می‌توان گفت که بسیاری از تحولات اجتماعی و سیاسی این شهر که زمینه‌ساز شکل خاص شهرسازی بوده، نیز ناشی از حضور مداوم و فعال گرایش‌های مختلف مذهبی در منطقه است. همزیستی مسالمت‌آمیز گرایش‌های مختلف و گاه متضاد در یک زمان متأثر از نوع فرهنگ و برداشت خاص فکری مردم این سرزمین بوده و مسئله قابل تأملی است. این روحیه در طول قرون تاریخ کرمان در سرنوشت این شهر بی‌تأثیر نبوده است. خصوصاً زرتشتیان که از پیش از اسلام تا امروز این شهر را به‌عنوان یکی از مراکز اصلی خود حفظ کرده‌اند و جز در چند مورد در طول تاریخ که با آنان برخورد شده در سایر مواقع به‌راحتی زندگی کرده‌اند (جوادی، ۱۳۸۷: ۳۷).

۲. گنجعلی‌خان از حاکمان کرمان در زمان شاه عباس، به دلیل ساخت ابنیه عام‌المنفعه از جمله گرمابه، تحسین نویسنده رستم‌التواریخ را سبب شد: «مرحوم گنجعلی‌خان اگرچه رافضی بوده، اما به اهل سنت، بدی نکرده، مگر نیکی‌های بسیار کرده و بناهای خیر بسیار در هرات نهاده است.» (کرمانی، ۱۳۸۴: ۲۷۵). وضع کرمان و بلوچستان از زمان شاه اسماعیل به بعد آشفته بود تا گنجعلی‌خان

پاکی و تطهیر در دین مبین اسلام باعث به وجود آمدن حمام، مکانی برای طهارت شد. البته حمام فقط مختص به تطهیر نبود، بلکه مکانی برای انجام سنن، رسوم و آیین‌های فرهنگی، اجتماعی و اجتماعی بوده است. چه بسا تحولات اجتماعی مهمی در گرمابه‌ها صورت گرفته است. در شیوه‌ای از جهان بینی که تطهیر جسم و تسلاهی روح و روان دارای اهمیت باشد و در محیطی که آب از ارزش والایی برخوردار است، حمام‌ها در شهرها از جایگاه ویژه‌ای برخوردار می‌شوند. دیوارنگاری دو حمام گنجعلی‌خان کرمان و مهدی‌قلی بیگ مشهد مربوط به دوره صفوی، با مضامین متنوع و تزئینات با رنگ بندی خاص، توجه و دقت هر بیننده‌ای را به خود جلب می‌کند. اساس کار نقاشی قهوه‌خانه‌ای، سنن، فرهنگ، آداب، خواسته‌ها و علائق مردم عام و کوچه‌وبازار است و کار نقاش به تصویرکشیدن نقش‌هایی که در برگیرنده موضوعات حماسی، فرهنگی و ادبی است. با توجه به مطالب مذکور می‌توان عنوان کرد که در نقاشی‌های دیواری هر دو حمام، شباهت‌های ساختاری، بصری و موضوعی دیده می‌شود. تلاش هنرمند و نقاش در دو حمام، بازگوکردن موضوعات اجتماعی پیرامون زندگی و ارائه تصویری آرمانی از واقعیت است. هنرمند قصد داشته اتفاقات عامیانه را به گویاترین وجه بیان کند. در بعضی جاها نمادپردازی و اسطوره‌سازی را بر واقع‌گرایی ترجیح داده که سرچشمه بسیاری از آنها در داستان‌های حماسی، اسطوره‌ای، عاشقانه و خاطره قومی او بوده است. هنرمند در موقعیتی است که اجرای اوامر طبقه حاکم را برمی‌تابد، اما ویژگی‌های هنر خویش و طبقه‌اش را در نقاشی به صورت نیمه‌پنهان به تصویر می‌کشد. نقاشی‌های هر دو حمام، به صورت نمادین کار شده و تفاوت‌هایی که مشاهده شده است، در حمام مهدی‌قلی بیگ، نقاش با ترسیم ابزارهای وارداتی چون اتومبیل، دوچرخه و گرامافون و سرگرمی‌های مردم با این وسائل پیشرفته و جدید صنعتی منعکس‌کننده تجددخواهی و مدرن شدن طبقه پایین جامعه در عهد قاجار را نشان داده است و همچنین با به تصویرکشیدن دو نوع پوشش فرهنگی و سنتی در کنار یکدیگر، دوگانگی فرهنگ افراد جامعه و پذیرش و گرایش عامه را به تغییر و غرب‌گرایی نمایش داده است. نقاشی‌ها نمایانگر هویت ملی و فرهنگی جامعه و منطقه خاص است. به‌عنوان نمونه، معرفی داستان‌های حماسی و عاشقانه از منابع ادبی و ترسیم برخی از سرگرمی‌ها و مناطق تفریحی مشهد درصدد

حاکم شد. انتخاب این حکمران تام‌الاختیار، از جهت آبادانی شهر و دلجویی از مردم بود و گنجعلی‌خان نیز با تدابیری که به کار برد به زودی توانست بر اوضاع مسلط شود. (باستانی پاریزی، ۱۳۴۲: ۶۷)

منابع

- آریان‌پور، امیرحسین (۱۳۵۴) *جامعه‌شناسی هنر*، انجمن کتاب دانشجویی. دانشکده هنرهای زیبا، تهران: دانشگاه تهران.
- افروغ، محمد (۱۳۸۸) «ویژگی‌های حمام‌های ایران در دوره صفوی»، *کتاب ماه هنر*، شماره ۱۳۰.
- آل ابراهیم دهکردی، صبا (۱۳۹۴) «نقش درخت سرو و معانی نمادین آن در نگاره‌هایی از «شاهنامه تهماسبی»»، *باغ نظر*، سال ۱۳، شماره ۴۵، ۱۱۴-۱۰۵.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۴۲) «گنجعلی‌خان»، *نشریه دانشکده ادبیات اصفهان*، سال (۱)۱.
- _____ (۱۳۵۱) «مجموعه‌های تاریخی در کرمان: مجموعه گنجعلی‌خان (۲)»، *نشریه زبان و ادبیات یغما*، سال ۲ (۲۹۴).
- بهدانی، مجید؛ مهریویا، حسین (۱۳۸۹) «گذری بر جدال ازدها در هنر ایران»، *جلوه هنر*، دوره جدید، شماره ۴.
- تقوی، لیلیا (۱۳۹۴) «از متن تا تصویر: نشانه‌شناسی صورت و معنا در نقاشی قهوه‌خانه‌ای»، *رشد آموزش هنر*، دوره ۱۳ (۲).
- جلال کمالی، وحیده؛ محبی، حمیدرضا (۱۳۹۶) «هنر نقاشی روی آهک بر سر در حمام گنجعلی‌خان کرمان»، *کنگره بین‌المللی مهندسی عمران، معماری و شهرسازی*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- جوادی، شهره (۱۳۸۷) «بررسی و تحلیل تزئینات معماری در «مجموعه گنجعلی‌خان» شاهکاری از هنر عصر صفوی در کرمان»، *باغ نظر*، سال ۵ (۹).
- جهانی، میلاد (۱۳۹۸) «بررسی نقوش کاشی‌کاری‌های حمام حاجی در رشت»، *پژوهشنامه گرافیک و نقاشی*، شماره ۳.
- رستمی، طاهره (۱۳۸۳) «گزارش تصویری عملیات مرمتی حمام رضوی (شاه)»، مشهد: معاونت فنی و عمرانی موقوفات آستان قدس رضوی.
- شوالیه، ژان؛ گبران، آلن (۱۳۷۸) *فرهنگ نمادها، اساطیر، رؤیاها، رسوم، ایما و اشاره*، ترجمه سودابه فضالی، تهران: جیحون.
- شیخی، علیرضا؛ دشتبانی ملک‌آباد، مینا (۱۳۹۷) «خوانشی بر نقاشی‌های دیواری حمام مهدی‌قلی بیگ مشهد»، *نشریه هنرهای زیبا*، هنرهای تجسمی، دوره ۲۳ (۱).
- قیومی، مهرداد (۱۳۷۸) «حمام گنجعلی‌خان»، *رواق*، سال ۴ (۴).
- طیسی، محسن (۱۳۸۴) *جلوه‌های هنر ایرانی در حرم مطهر امام رضا (ع)*، خراسان، طرح پژوهشی، مشهد: صدا و سیما خراسان.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۹۰) *تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی*، تهران: انتشارات سمت.
- کریمی، میترا (۱۳۸۲) «گزارش مستندسازی و مرمت نقاشی‌های سریننه حمام رضوی (شاه)»، مشهد: معاونت فنی و عمرانی موقوفات آستان قدس رضوی.
- ملازاده، کاظم (۱۳۷۹)، *دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی*، بناهای عام‌المنفعه، تهران: حوزه هنری.

References:

- Afrough, M.(2009). *Features of Iranian Bathhouses in the Safavid Era*. Mahe Honar Book. No.130. (text in Persian)
- Aryanpour, A.(1975). *Sociology of Art*. Student Book Association. Collage of Fine Art, University of Tehran. (text in Persian)

Bastani Parizi, M(1963). *Ganj Ali Khan*. Journal of Isfahan Faculty of Literature. Vol 1. (text in Persian)

_____. (1972). *Historical Buildings in Kerman: Ganjali Khan Complex (2)*. Yaghma Language & Literature Publisher. Vol.2, No.294. (text in Persian)

Chevalier, J; Cheerbrant, A(1969). *Dictionnaire des Symboles: Mythes, Reves, Costumes*. (S.Fazayeli, trans.) Tehran: Jaihoon. (text in Persian)

Ghayumi, M(1999). *Ganjlikhan Bathhouse*. Ravagh. 4(4),47-53. (text in Persian)

Jalal kamali, V; Mohebbi, H. (2017). *The Art of Painting on Lime on the Head of Ganjali Khan Bathhouse in Kerman*. International Congress of Civil Engineering, Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran. (text in Persian)

Javadi, Sh.(2008). *The Study of Analysis of Architectural Decorations in "Ganjali Khan Complex", a Masterpiece of Art from the Safavid Perion in Kerman*. Bagh-e Nazar. 5(9). (text in Persian)

Karimi, M(2003). *Documentation Report and Restoration of Sarbineh's Painting of Razavi Bath (Shah Bath)*. Mashhad: Astan Quds Razavi Endowments. (text in Persian)

Kermani, M(2005). *Safihatol Ershad*. (M. Bastani Parizi, ed.). Science Publisher, Tehran. (text in Persian)

Kiani, M(2011). *History of Iranian architectural art in the Islamic period*. Tehran: Samt. (text in Persian)

Mollazadeh, K.(2000). *Encyclopedia of Iranian Historical Monuments in the Islamic Period, Public Works*. Tehran: Hozeye Honari. (text in Persian)

Pakbaz, R.(2004). *Naqqash-I Iran*. Tehran: Zarrin. (text in Persian)

Rostami, T.(2004). *Video report of the restoration operation of Razavi Bath (Shah Bath)*. Mashhad: Astan Quds Razavi Endowments. (text in Persian)

Sheikhi, A; Dashtbani Malek Abad, M. (2018). A Reading on the Bathroom Wall Paintings of Mehdi-Qolibeyg in Mashhad. *Honar-Ha-Ye-Tajassomi (Honar-Ha-Ye-Ziba)*. 23(1), 39-52. (text in Persian)

Tabasi, M.(2005). *Manifestations of Iranian art in the holy shrine of Imam Reza (PBUH)*. Research Project. Broadcasting. Khorasan Province, Mashhad, Iran. (text in Persian)

Taghavi, L.(2015). *From Text to Image: Semiotics of Picture and Meaning in Coffee House Painting*, Roshd Amoozesh Honar. 13(2). (text in Persian)

URL:

URL 1: www.noandishaan.com (تاریخ ۱۳۹۸/۲/۱)

URL 2: www.noandishaan.com (تاریخ ۱۳۹۸/۲/۱)

URL 3: www.kojaro.com (تاریخ ۱۳۹۸/۲/۱)

Comparative Analysis of the Graffiti of the Baths of Ganjali Khan in Kerman and Mahdi Gholibegh in Mashhad

Abstract:

Iranians have always been pioneers in the construction of public buildings, including baths during the Islamic era. Purification in the religion of Islam led to the emergence of the bathhouse, a place of purification. Of course, the bathroom was not only for purification but also a place for performing customs and rituals and cultural and social traditions. And it seems that Islam's recommendations to observe purity in the development of bathhouses have played a significant role especially during the flourishing of Islamic civilization. Bathhouses with murals in various fields have remained during the Qajar period which is the continuation of Safavid and Zand art. Mural painting reached its peak during the Safavid period and continued until the Qajar period. It is one of the visual arts which has changed from cave murals to designs on the walls of palaces, baths, coffee houses, and city walls and is a way to communicate with the audience through painting. To connect the wall parts and the whole architecture of the building, mural painting requires a style that conforms to logical principles. So that the painting should be executed in an appropriate place of the architecture of the building that arouses the admiration of the viewers. In general, each period has a common method and special style in creating works of art which fits into a single principle and common perception of aesthetics. In particular, the works of the Qajar period are one of these outstanding samples. The Qajar and Zand periods can be considered as an important step in the transition from traditional Iranian painting to a new style and the emergence of an Iranian school with a combination of miniature paintings and the achievements of Western art. In terms of visual approaches, Qajar painting is based on depicting human figures and faces with extreme embellishments. Perhaps the root of these tendencies is towards the ancient greatness of Iran, the re-creation of the brilliant Iranian culture and history, and the introduction of power and glory of the Qajar dynasty. The features of Qajar paintings are such as adding some decorative elements to the figures, especially various jewels, and using patterns and motifs, using the Western style, the predominance of warm colors, performing landscapes, trees, and sky in the background. And also, a tendency to structural symmetry and the replacement of most figures in the middle of the painting, the limited use of light-shadow and exponential volume, soft and gentle shadows on faces and eyebrows. During the Qajar period, paintings

Alireza Sheiki

Assistant Professor, Department of Handicrafts, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran, Iran. (Corresponding Author)
a.sheikhi@art.ac.ir

Akram Pilechian

M.A., Painting, Ferdows Higher Education Institute, Mashhad, Iran.
akrampilechian@gmail.com

Fatemeh Zahmatkesh

M.A., Painting, Ferdows Higher Education Institute, Mashhad, Iran.
Mahshid70@gmail.com

Date Received: 2020-08-26

Date Accepted: 2020-11-15

1-DOI: 10.22051/pgr.2020.32846.1079

on plaster were used to beautify and decorate the inside and outside of houses, gardens and palaces, the entrance of baths, Zoorkhane and Saghakhane, masques, passages, and gates. Hence, they performed in large dimensions, unlike paintings in the books. Murals on plaster follow the tradition of miniatures and carpet weaving with the same curved arabesque motifs, flowers, and birds, horses, horse riding, hunting the predatory animals, combatting and banquets and most of the themes are taken from the stories of Shahnameh, the romantic poems, and the stories of the Prophets and Imams. accordingly, this painting follows its previous examples in form and content. In this painting, the colors are cheerful, lively and Ghalamgiri is free. Bathhouses have significant space for social and cultural issues in Iranian civilization. It has always been a place to perform many rituals and traditions, comfort, publish news, narrate national and mythological stories and folk tales. the theme of the paintings is taken from the literary and romantic stories and the real-life events of the people of Bazaar, and apparently, the stories are narrated for the common public. These concepts and customs in the form of paintings on the walls in some historical bathhouses still narrate these stories, which are part of the history of the ethnic identity of this land. The Safavid bathhouses such as Ganjalikhan in Kerman and Mahdi Gholi Beyk in Mashhad can be considered and compared due to Qajar murals painted on their walls. The aim of the present paper is the visual and thematic study of the murals in these two bathhouses. The data were gathered through the library and field-based photography. The findings depict that in murals of the two bathhouses, the painter deliberately has been illustrated mythical and imaginative scenes, literary and romantic stories, the real-life events of people, heroes, and also good and evil creatures for a higher and preferred purpose. In Ganjalikhan's bathhouse due to the horror created during the Qajar period, the paintings were more symbolic, although the painter cleverly depicted the heroic ritual among the people and their protest. In Mahdi Gholi Beyk's bathhouse, the subject or issues are illustrated more explicitly in which religious inscriptions, entry into the world of technology and representation of urban neighborhoods, and hesitation in accepting Western dressing have been shown. It can be said that the social situation in the bathhouse of Mashhad has

been illustrated with more scenes.

Keywords: Kerman and Mashhad, Ganjali Khan baths and Mehdi Gholibegh, painting, subject matter, and social content.